

Läti pagulasarhiivid Hooveri Instituudi läti kogudest

Valters Ščerbinskis

Läti Riiklik Ajalooarhiiv

Üks suuremaid läti arhiivimaterjalide kogusid välismaal on Hooveri Instituudi läti kogu. Rahvusraamatukogu ja ilmselt mõne Saksamaa, Venemaa ja Eesti Ajalooarhiivi kogude kõrval on see kõige olulisem läti ajaloo arhiivimaterjal. Ülevaade kogu sisust toob välja põhimõtted – või vastupidi, nende puudumise – mis on selle pagulasarhiivi loomise alus. Ühtlasi heidab see valgust ja annab empiirilist informatsiooni läti pagulasarhiivide teemaga seotud mitmele küsimusele, ka sellele, mida nendega ette võtta.

Eellugu

Juba 1944. aasta sügisel oli pagulusse sunnitud tuhandeid lätlasi, usutavasti umbes 200 000 inimest. Lätist lahkus peamiselt intelligents, ühiskondlikult aktiivsed inimesed, kes asutasid varsti Saksamaal, Rootsis ja hiljem Ameerika Ühendriikides, Kanadas, Austraalias ja Lõuna-Ameerikas rahvuslike organisatsioonide laiahaardelise, arvuka ja väga aktiivse võrgustiku. Asutati hulgaliselt luterlikke, katoliiklikke, õigeusklikke ja paganlikke kogudusi, sotsiaalabi seltsi, erialaühendusi, üle 45 akadeemilise seltsi, kolleksionääride, poliitikute ja sportlaste ühendusi. On ütlematagi selge, et kõigil neil tekkis ka oma arhiiv. Lisaks moodustasid paljud haritlased isikuarhiive, mis võiksid avalikkusele üldisemat huvi pakkuda. Uskudes nõukogude okupatsioonirežiimi kokkuvarisemist, loodeti peagi kodumaale naasta. Külma sõda ei toonud siiski kaasa kiiret võitu kommunismi üle ega lätlaste vabanemist Nõnda hakati juba 1960. aastatel arutama, kuidas talletada järgmistele põlvedele Läti pagulaskogukonna loodud.

Arhiivimaterjal on alati tähtis olnud. Nagu öeldakse: kui sind pole toimikus, pole sind olemaski. 1981. aastal ilmus kõige tuntumas pagulaslehes „Laiks“ artikkel, mille pealkiri oli selge: „Mis saab meie arhiividest?“ (Akmentiņš, 1981). Artikli autor, ameerika lätlastest amatöörajaloolane Osvalds Akmentiņš, rõhutab USAs asuvate pagulasarhiivide traagilist olukorda: kuigi paljud üksikisikud üritavad midagi koguda, läheb suur osa kaduma. Akmentiņši hinnangul on üks suuremaid dokumendikogusid ühiskonnategelase Ritmanise valduses Washingtoni maakonnas Portlandis.

Dokumentide hoidmine erakätes ehk teisisõnu, arhiivi hoidmine kodudes seadis mõnikord ohtu isegi dokumentide säilimisele. Näiteks toob Akmentiņš vana ameerika-läti luuletaja Freidenfeldsi, kelle huvitav ja suur kogu (mis sisaldas peamiselt kirjavahetust tema ja koduläti kunstnike vahel) hoiti kohaliku Läti Ajakirjanike Seltsi esimehe kodus keldris. Kui keldris oli uputus, viskas kojamees seal kõik minema. Osa ajakirjanik Oļģerts Liepiņši arhiivist põles ära. Lõpuks ütleb Akmentiņš, et New Yorgi ja Bostoni arhiivides on ainult 1944. aasta emigratsioonist varasemad dokumendid ja kunagise konsuli Jēkabs Zīberģsi fond.

Niisiis hävib õige suhtumise ja säilitamiseks vajalike teadmiste puudumise tõttu palju huvitavaid ja väärtuslikke dokumente. Osa toimikuid on säilitamisel siiski ka heades tingimustes. Hooveri Instituudi Arhiivis olid Ida-Euroopa ja konkreetsetl Lätiga seotud kogud juba varem olemas. See tundus olevat õige koht, kuhu koondada Californias asuvate lätlastest pagulaste kõige väärtuslikumad ja huvitavamad materjalid.

Mida Hooveri Instituudis on ja mida pole

Hooveri läti kogu taga on tegelikult üksainus nimi – ameerika-läti ajaloolane Edgars Andersons. Ta oli *San Jose State University* professor ja teadis hästi, kui suur on primaarsete allikate tähtsus ajaloo uurimisel ning kui vajalik pagulaskogemuse säilitamine üldse.

Andersons oli aktiivne tegelane lätlaste seltsielus ja tema tegevuse tulemusel moodustuski läti kogu. Võttes arvesse erinevate organisatsioonide ettepanekuid, viidi USA eraarhiividesse ennekõike Läti saadikute arhiivid. Sellega dokumendid päästeti, vastasel korral ei tea, mis oleks võinud nende suurte kogudega juhtuda. Hooveri Instituudi Arhiivis säilitatakse saadikute Feldmansi, Bīlmanise ja mõne teise fonde, kus on ametlik kirjavahetus, arvukalt ajaleheväljalõikeid ja muid dokumente. Teine suurem dokumendirühm on eraarhiivid, mis annetati Hooveri Instituudile ilmselt tänu professor Andersonile. Nende hulgas on näiteks huvitav ja oluline Gustavs Celmiņši erakirjavahetus (Celmiņš oli sõdade vahelisel perioodil jäiga liini rahvuslaste juht ja Teise maailmasõja aegne vastuoluline poliitik). Järgmine hea näide on tuntud sotsiaaldemokraadi Felikss Cielēnsi mahukas kirjavahetus. Hulgaliselt on ka mitme teise läti pagulase väiksemaid kogusid, mis sisaldavad erapabereid või koopiaid teistest dokumentidest, sealhulgas fotodest. Hooveri Instituudis ei ole aga üldse fonde, mis kajastaksid läti pagulaste laiaulatuslikku seltsielu. Ükski organisatsioon ei ole esindatud. See on ka mõistetav, sest Hooveri Instituudi Arhiivi kogu on moodustatud ennekõike juhuslikest annetest.

Kolmas rühm dokumente on kogud, mis on saadud pärast Läti iseseisvuse taastamist. Mitme organisatsiooni fondid on üsna suured, sisaldades peamiselt trükimaterjale. Aga kolm suurt kogu on veel: 1) viimase Nõukogude rahvasaadikute kongressi läti Moskva delegaadi kirjavahetus ja dokumendid, 2) tuntud läti juudi rahvusest poliitiku Vulfsoni kogu ja 3) huvitaval kombel läti vana bolševiku Arved Andrejevits Kārklīņši fond, kus on dokumente isegi Venemaa koduõja ajast. Tundub, et inimesed, kelle valduses need kogud olid, kahtlesid, kas kodumaal neid ikka korralikult hoitakse ja tõenäoliselt lootsid nad nii ka iseendale rahvusvahelist tust leida.

Missugune peaks olema Läti arhiivide poliitika nüüdseks läände viidud erakogude puhul? Kui Läti arhiividel ei õnnestu olulisi arhivaale omavaid isikuid veenda, tundub, et huvitavaid ja väärtuslikke dokumente saadetakse välisriikide arhiividesse.

Nii ehk teisiti on **Hooveri Instituudi Arhiivi tähtsus Lätile oluline ja seega tõusetub mikrofilmimise ja kopeerimise küsimus**. Pärast tagasitulekut Californiast, kuhu mind oli saadetud hindama kopeerimise ja/või mikrofilmimise vajalikkust, koostasin nimekirja toimikutest, mis meil peaksid olema – toimikutest, mis on olulised läti poliitilise, sotsiaalse vm ajaloo seisukohalt. Niisuguseid kohustuslikke toimikuid oli aga vähe. Nende hulka kuuluvad diplomaatilised kogud – mitte üksnes sellepärast, et seal oleks midagi, mida pole seni uuritud või mis oleksid välispoliitika mõistmiseks olulise tähtsusega. Aga Londonist ja Washingtonist on enamik saadikute arhiive juba tagasi toodud ja kogude terviklikkuse nimel tuleks Hooveri Instituudi Arhiivis kopeerida ka ülejäänud toimikud.

Suure uurimisväärtusega nii akadeemilises kui ka ilmselgelt poliitilises mõttes on Teise maailmasõjaga seotud toimikud, mida on seni hoitud välisriikide arhiivides. Hooveri Instituudi kogude hulgas on Läti Keskkomitee (*Latvian Central Committee*) materjalid, kus on hulgaliselt vahetult pärast sõda kogutud statistilisi ja muid andmeid. Tänu Läti sõjaveteranide organisatsiooni vahendamisele on see juba mikrofilmitud ja Läti Riigiarhiivis olemas.

Ameerika Ühendriikide arhiivides säilitatavate Läti pagulaste kogude arvust saab ülevaate Hooveri Instituudi Arhiivi üldnimestiku põhjal. Üldiselt on neid minu meelest väga vähe, see hulk polegi nii oluline. Kõige huvitavamad ja väärtuslikumad on tuntud poliitikute kogud või dokumendid, mis kajastavad suhteid kodumaa ja pagulaskogukonna vahel.

Paguluse enda - organisatsioonide, seltskondlike ettevõtmiste, kogukonna liikmete jm kohta pole aga peaaegu üldse dokumente. Üheks argumendiks on asjaolu, et Ameerika Ühendriikide seadusandlus ei reguleeri seltside tegevust ja sellepärast jäetakse nende loodud dokumendid ka omapead, kui just mõni Läti Riigiarhiivi arhivaar neid ei leia ega veena, et need tuleks arhiivi tuua. Nii et tulevikus saab pagulusest enam-vähem tervikliku ettekujutuse ainult Lätis asuvate arhiivide põhjal.

Varem erinevatele pagulasorganisatsioonidele ja üksikisikutele kuulunud kogude valimine ja Lätisse toomine on aga suur töö. Loodan, et ei lähe nii nagu 1990. aastate algul Läti Kodanike Kongressi (*Latvian Citizen's Congress*) arhiiviga. Praeguseks on sellest suurest ja olulisest institutsioonist järele jäänud väga vähe dokumentaalset materjali. Enamik kongressi aktiviste ei tunnistanud põhimõtteliselt olemasoleva Läti riigi seaduslikkust ja seega keeldus oma dokumente üle andmast, lisaks olid ka meie arhiivid ise tõenäoliselt liiga paindumatud. Nüüd ei olegi meil oma laulva revolutsiooni aegsest suurest liikumisest minu teada mingit muud informatsiooni kui see, mis ilmus ajalehtedes.

Kus neid materjale peaks hoidma?

Kes peaks välismaal hoitavate arhiivide eest vastutama, sellega on Lätis praegu segane lugu. Kas toimikute valiku ja mikrofilmimise eest peaksid vastutama Läti arhiivid? Kui jaa, siis täpsemalt millised? Kas pagulaste ja 1944. aasta järgse diplomaatia kogud kuuluvad Läti Riiklikule Ajalooarhiivile, kus on kõik 1944. aastast varasemad dokumendid, või Läti Riigiarhiivile, kus on 1944. aasta järgsed pagulaskogud? Kus tuleks säilitada Hooveri Instituudi Arhiivist mikrofilmitud Teise maailmasõja kogu? Mis saab fotodest? Seda probleemi ma ei puuduta, sest kõik Läti suuremad arhiivid koguvad ka fotomaterjali, ükskõik siis, kas neil on selle väga spetsiifilise dokumendiliigi säilitamiseks vastavaid vahendeid või ei ole.

Nagu Läti arhiividesse ja muuseumidesse hiljuti laekunud pagulasarhiivide nimekirjast näha („Trimdas arhīvi atgriežas”, Riia 2000), pole meil vahel üsna arvukate pagulaskogude käsitlemiseks mingisugust ühtset poliitikat. Üht ja sama teemat puudutavaid dokumente võib leida mitmest kohast. Üldiselt seisneb dokumentide kogumine juhuslikes manitsustes, et need tuleks Läti arhiividesse tuua, ja isiklikes kontaktides, nagu hr. Brancis Riigiarhiivist oma ettekandes mainis. Kuna ei Hooveri Instituudi Arhiiv ega ka ükski teine Ameerika Ühendriikide arhiiv pagulaste materjale järjekindlalt ei kogu, siis tundub, et tulevikus saab ülevaade sellest probleemist olema üsna fragmentaarne.

Kasutatud kirjandus

O. Akmentiņš, 1981. Kas notiks ar mūsu arhīviem? – Laiks, 1981, 9. september.

Inglise keeles tõlkinud Anne Lange